

Henk Haenen

Ubuntu en Nelson Mandela

Afrikaanse filosofie van verzoening

DAMON

Inhoudsopgave

Afstemming		7
Woord vooraf		9
INLEIDING	Mandela als rolmodel voor verzoeningspolitiek	11
DEEL I Ubuntu		13
HOOFDSTUK I	Ubu-ntu	15
HOOFDSTUK II	Het Panta Rhei van ubuntu	35
HOOFDSTUK III	Ubuntu als muzische communicatie	54
HOOFDSTUK IV	Medische zorg geïnspireerd door ubuntu	61
HOOFDSTUK V	Wetgeving en rechtspraak geïnspireerd door ubuntu	72
DEEL II Mandela – Ubuntu en strijdbare verzoening		79
Ubuntu, inspiratiebron voor de verzoeningspolitiek van Nelson Mandela		81
HOOFDSTUK I	Het Handvest van de Vrijheid: Baken voor verzoening en wetgeving	85
HOOFDSTUK II	Verzoening – spreken – ubuntu	103
HOOFDSTUK III	Verzoening: spreken met wapens achter de hand	111
HOOFDSTUK IV	In vrijheid gaan met een lach die het leed kent	121
HOOFDSTUK V	Verzoeningsstrategie: van persoon naar organisatie	130
HOOFDSTUK VI	Staatsman: bevochten en toegespeeld	141
HOOFDSTUK VII	Het Freedom Charter krijgt vlees en bloed	156
HOOFDSTUK VIII	Balans van een verdeelde natie	175

Bibliografie	195
Personenregister	198
Over de auteur	201

Inleiding

Mandela als rolmodel voor verzoeningspolitiek

1 Hoofd en hart

Honderd jaar geleden (1918) werd Nelson Mandela geboren. Zijn erfenis, hoe een succesvolle verzoeningspolitiek te realiseren in een politieke en maatschappelijke omgeving die dreigt te exploderen, is voor het huidige tijdsgewricht van grote betekenis. Wat waren de bronnen waaruit Mandela zo langdurig en onder zware omstandigheden putte? Hoe wist hij partijen die elkaar naar het leven stonden, te bewegen aan ‘de ronde tafel’ plaats te nemen? Welke uitgekende strategieën volgde hij daarbij om impulsiviteit in goede banen te leiden?

Een ding stond als een paal boven water bij Mandela’s optreden: onderhandelen doe je niet alleen met het verstand maar ook met het hart. Vijandschap is immers geen zaak van het verstand, maar van het gemoed. Om die te overwinnen is het verstandig behoedzaam te opereren, maar tegelijk ervan overtuigd te zijn dat empathie uiteindelijk bepaalt of er voldoende wederzijds vertrouwen ontstaat om afspraken te maken. In staat zijn je te verplaatsen in de gemoederen en visies van de tegenstander is een kunst en kunde. Dan gaat het niet in de eerste plaats om wat je zegt, maar wie je bent. En Mandela was een sterk aanwezige man, iemand die bij het binnenkomen van een kamer of zaal deze ruimte als het ware met een sfeer van bijkans transcenderende verwachting wist te vullen. In zekere zin ging daar een therapeutische werking van uit.

2 Nelson Mandela: staatsman van het *wij* van de samenleving geïnspireerd door ubuntu

Mandela was een staatsman en een advocaat van het *wij* van de samenleving en vond daarbij wezenlijk inspiratie in ubuntu:

“De spirit van ubuntu – dat diepe Afrikaanse besef dat we slechts mens zijn via de humaniteit van andere menselijke wezens – is geen plaatselijk fenomeen, maar heeft wereldwijd bijgedragen aan onze gemeenschappelijke zoektocht naar een betere wereld.”¹

De crux van voorliggend boek is inzichtelijk te maken hoe het leven, de politieke inzichten en acties van Nelson Mandela wezenlijk geïnspireerd werden door ubuntu. Zonder deze achtergrond is zijn ontwapenend streven naar verzoening niet goed te begrijpen. Zonder ubuntu als inspiratiebron is Mandela’s talent om te luisteren niet werkelijk te peilen en is de combinatie van strijdvaardige daadkracht en het geduldig, vasthoudend onderhandelen niet goed te bevatten. En wat te denken van het persoonlijk ingekleurde historisch besef van deze Afrikaanse leider, – het terugverlangen naar de familiebanden en de banden met de natuur van Transkei, zijn geboortestreek! Dit verlangen heeft voortdurend een rol gespeeld op de weg naar de vrijheid, die Mandela met vallen en opstaan bewandelde. Nu eens op de achtergrond, dan weer op de voorgrond. Niet uit nostalgie, maar als impuls, om de familiale verhoudingen – typerend voor ubuntu – wijder in verantwoordelijkheidszin uit te dragen, naar het niveau van een samen op te bouwen Afrikaanse democratische rechtsstaat.

Die ambitie zie ik nauw verbonden met Mandela als wetgever: de ubuntu-gedachte dat ‘de mens via de medemenselijkheid van de ander in een gemeenschappelijk *wij*’ pas tot zijn recht komt. Dat humane streven was in politieke zin een strijd voor een democratische Grondwet voor Zuid-Afrika als eenheidsstaat, die alle vormen van discriminatie wil tegengaan. Het betrof een staatsrechtelijke creatie van Mandela’s ubuntu-visie in zijn strijd tegen de Apartheid en voor de Regenboognatie.

In het gehele kader van het boek wordt ‘Mandela als wetgever’ een centrale focus. Zijn verzoeningsspolitiek, die uit ubuntu voortvloeide, maakt hem tot op de dag van vandaag tot een rolmodel voor vredesstrategieën in onze turbulente 21^e eeuw.

1 Nelson Mandela, Religious Heritage. Selection from a lecture, *Renewal and Renaissance: Towards a New World Order*, in: Kader Asmal, David Chidester and Wilmot James (editors), ‘Nelson Mandela in his own Words. From Freedom to the Future. Tributes and speeches’, Abacus, London 2005, p324.

DEEL I
UBUNTU

Hoofdstuk I

Ubu - ntu

1 Terreinverkenning – over boom en storm

Het woord *ubuntu* is een samenstelling van *ubu* en *ntu*. Deze woorden zijn in hun betekenis op elkaar betrokken. Het betreft een woord uit het Zulu, met een centrale betekenis. Het is een hele puzzel om Afrikaanse talen in westerse om te zetten. Dat komt omdat de daarmee verbonden opvatting van mens-medemens-natuur-kosmos anders is dan in het Westen. Dat kan tot een babylonische spraakverwarring leiden. Om die reden zal ik proberen de vertaalslag met voorbeelden te verduidelijken.

Mogobe Ramose karakteriseert in *African Philosophy through Ubuntu: “Ubuntu is eigenlijk twee woorden ineen.”*¹ Daarmee wordt de betekenis van ‘ntu’, ‘bezielende kracht’ met die van ‘ubu’, ‘de werkelijkheid’, in één adem uitgesproken.

Wanneer ik een boom tijdens de eerste herfststorm van 2017 gevaarlijk heen en weer zie zwaaien, en de afgerukte takken over de straat verspreid zie liggen, dan boeit dat. Bij vlagen zwelt de storm aan tot gebulder. Dan kan ik moeilijk volhouden dat deze boom, die bij pech als een luciferhoutje breekt en op het dak van mijn huis valt, een ‘afzonderlijke boom’ is, losgedacht van deze Nederlandse herfststorm. Boom en overweldigende wind nemen mij als het ware in de waarneming op.

Die ‘storm’ kan met ‘ntu’ vergeleken worden, ‘dat wat de werkelijkheid in beweging brengt’. Het is een stromende kracht. Die is niet in afgepaste vormen vast te leggen. Ntu ‘waait’ door de dingen en mensen heen, en brengt ze in beweging en kan ze beproeven en verfrissen. ‘Ntu’ animeert.

Woorden en zinnen hebben in moderne westerse talen veelal de bedoeling de dingen vast te leggen. De ‘boom’ wordt in eigenschappen gedefinieerd (A). Daartegenover plaatsen we de ongrijpbare ‘wind’ (B). Maar wat is nu in hemelsnaam de wind? Luchtverplaatsing, net zoals het ade-

1 Mogobe B. Ramose, *African Philosophy through Ubuntu*, Mond Press, Harare 2005, p36.

men van de mens en de gesproken taal, die de lucht doet trillen. Westers begrijpen we A *op zich*, als fragment, net als B: bewegende kracht die niet afdoende te definiëren is. We zeggen vervolgens “de boom wordt *door* de wind bewogen” en bedoelen daarmee een fysisch te verklaren fenomeen. Zo – objectiverend – krijgen we het ook in de nieuwsberichten te horen waarin de weerman waarschuwt voor windkracht negen tot tien in de kustprovincies, met windstoten die tot 130 km/uur kunnen oplopen: de magie van de cijfers. Maar wanneer ik naar de nog steeds zwaaiende populier kijk dan verdwijnen op slag de definiërende getallen. Ik ervaar – ik ben spaarzaam gekleed naar buiten gegaan – de wind op de huid en voel mij in die storm opgenomen. Nu begrijp ik de ‘dwaze hardloper’ die ik ooit tijdens een voorjaarsstorm in minimalistische outfit door de Schermerpolder zag rennen!

Het voorbeeld van een ‘Nederlandse stormwind’, om het verstand én gevoel van ‘ntu’ enigszins te benaderen, slaat echter de plank mis wanneer er niet tegelijk bij deze werveling aan beweging een bezielende kracht, een inspirerende betrokkenheid op de mens, wordt gedacht. Ubuntu heeft animistische connotaties. Deze komen krachtig tot uitdrukking in de uitspraak van de Afrikaanse wijsheidsleraar Oruka Rang’Inya: “God is in de waaierende wind.” De waaierende wind, de bezieling van de werkelijkheid: *ntu*.

‘Ubuntu als twee woorden ineen’ is op de mens betrokken, de spreken- de mens die zijn hoofd én hart volgt en alle zintuigen daarbij inzet. Bij wijze van spreken ook het zesde zintuig, een ontvankelijkheid voor geestkracht.

Eenzelfde gedachte als het Zulu-woord *ubuntu* wordt in de Sotho-taal met *botho* en in de Shona-taal met *hunhu* uitgedrukt. Zo zijn er in de vele Afrikaanse talen waaraan het immense continent rijk is, nog andere equivalenten die duidelijk maken dat deze talen met elkaar verwant zijn, én dat de daarmee verbonden opvattingen van mens-medemens-natuur-kosmos onderling vergelijkbaar zijn.

2 Ubuntu en de menselijke positie

Hoe wordt ubuntu met de mens in verband gebracht? *Ubu* verwijst naar het “zijn als geheel” dat voor ontvouwing naar bijzondere manifestaties op de mens aangewezen is: de bezielde en bezielende mens, *umu* – *ntu* (umuntu).² Zo is de drum al in het hout van de boom verborgen of wacht

2 Idem, p.36.

de lange stam ervan als het ware op de bewerking tot een vaartuig. Dit principe van actief ingaan op de potenties van de natuur, geldt in gelijke mate voor het ingaan op de communicatiemogelijkheden met de medemens, of met die van het dier. Het is van belang om hier het bestaan van een ecologisch verband te benadrukken. Exploitatie van de natuur of medemens is geen *samen*-werking maar eenzijdige *in*-werking. Het vervaardigen van een trom of een beeld uit het hout van een boom gaat vanuit ubuntu-perspectief met rituelen gepaard. De natuur geeft aan de mens iets van haar rijkdom en kracht prijs. De mens is daarvoor erkentelijk en draagt tegelijk de zorg voor het behoud van diezelfde natuur. De Keniaanse filosoof Henry Odera Orika typeert deze zorg en aandacht voor de natuur met ‘parental earth ethics’, een ‘ouderschaps-ethiek voor de aarde’.³ Een basaal ecologisch bewustzijn kenmerkt ubuntu. Om deze ubuntu-houding tot de natuur met een tweede voorbeeld te verhelderen ga ik een paar jaar terug. Plaats van handeling: pal voor de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Tijd: maart 2015.

Voor de ingang van de Nieuwe Kerk op de Dam moet de Afrikaanse kunstenaar Koko Bi zijn beelden aan de onderzijde bijwerken. De stenen vloer van de kerk geeft niet de vereiste balans. Je ziet Koko Bi met een kettingzaag in de weer, dwars door de voet van een van de beelden. Zo, denk je als toeschouwer, die pakt het fors aan. Dat zou je van een Afrikaans kunstenaar niet verwachten! Natuurlijk dit is een westers cliché – ‘dat moet hij toch handmatig doen, niet met een machine!’ Maar Koko Bi lo-genstraf al snel ons vooroordeel: na het bruusk bijzagen, masseert hij zorgvuldig, met respect en liefde het beeld van onder tot boven met de handen. Het hout is gebruuskeerd, de warme handen moeten het met toewijding weer ‘goed maken’. De ‘massage’ van Koko Bi van het hout, van het beeld, is een massage rond bezieling, rond de spiritualiteit die ubuntu eigen is. Ubuntu is een bewogen beweging.⁴

Umuntu, de mens als bezielend en bezielend wezen draagt zorg voor zijn gemeenschap en bevestigt daarmee zijn identiteit en die van zijn mede-

3 Zie Henry Odera Orika en Calestous Juna, *Ecophilosophy and parental earth Ethics*, in: Orika (ed.) ‘Philosophy, humanity and ecology. Philosophy of Nature and Environmental Ethics’, Acts Press, Nairobi 1994.

4 Jems Robert Koko Bi (1966) komt uit de Baule-regio in Ivoorkust: “Ik hak of snijd niet, maar ga in gesprek met het hout.”

Hoofdstuk II

Het Panta Rhei van ubuntu

1 Stromen of vaststellen

Onze westerse filosofische bril maakt het lastig om het eigene van ubuntu-filosofie te herkennen. Die bril vertekent. Gewend als wij zijn aan fotografische scherpte en onderscheidenheid, zijn de vervloeiende betekenissen van een door animistische noties geïnspireerde filosofie voor ons lastig op te vangen. Hoe kun je daar nu grip op krijgen? Die stroom aan betekenissen glipt toch tussen je vingers door!

Voor een deel is de mysterieuze ochtendnevel die voor onze ogen over het veld van Afrikaanse filosofische landschappen hangt met taal verweven. Verschillende elementaire linguïstische structuren richten onze gedachtegang op verschillende wijze. Laten we het zo zien: er is een universele schering in het weefgetouw van ons menselijk denken, maar er is een inslag aan diversiteit. Daardoor ontstaat in filosofische opvattingen variëteit die toch een dragende eenheid behoudt. Bezien we de metafoor van het weefgetouw van het menselijk denken nader. Pakken we een van de ‘inslagdraden’ op: linguïstische structuren die van taalfamilie tot taalfamilie kunnen verschillen.

In westerse taalfamilies is vanaf de groei naar moderne sociaaleconomische en culturele verhoudingen een objectiverende modus gebruikelijk. Die is ingebed in een grammaticale structuur. Deze objectiverende denkmodus is o.a. door Descartes gestimuleerd. De dualistische opvatting van de werkelijkheid – het denkende subject tegenover een wereld aan objecten – beïnvloedde niet alleen de wetenschappen diepgaand, maar werkte ook in andere sectoren van de samenleving door, zoals die van handel, nijverheid en kunst.

Deze modus kreeg ook in de taal zijn beslag. Het *onderwerp* – subject – staat bepalend voorop. Daarna komt – qua importantie – de handeling of dat wat plaatsvindt, het *werkwoord*. De beweging, dat wat gebeurt, volgt in belang. Het is subject-afhankelijk. *Wat* er plaats vindt, waarmee gehandeld wordt of waarmee iets gebeurt, komt op een derde plaats, als *objecti-*

verende intentie. Dat weerspiegelt volgens Ramose een westers activistisch patroon. Het typeert de manier waarop de mens zelf en zijn interactie met de hem omringende wereld begrepen moeten worden. Die wereld wordt gezien als een reservoir aan objecten, of deze is als zodanig objectiveerbaar. Mogobe Ramose noemt deze ‘grammatica’ *subject-verb-object linguistic structure*.¹ Hier komt – naar de modus van Descartes – het ‘denkende ik’ (het subject) de centrale en initiërende rol toe, niet het ‘wij’, en zeker niet de ‘handeling zelf’.

De westerse taalmodus, zoals Ramose deze aan de orde stelt, raakt tegelijk de huidige discussie over de vrije wil van de mens in de kern. In hoeverre bestaat de vrije wil? Bestaat die überhaupt wel? Zijn menselijke handelingspatronen niet dusdanig in ons gedrag ingeslepen dat wij deze patronen veel eerder volgen dan kiezen? Het betreft het onderzoeksveld van diverse menswetenschappen. En nog een stap verder: zijn onze handelingspatronen en onze mogelijkheden om ons als mens (en gemeenschap) te ontplooiën niet brein- c.q. evolutiebepaald? De biologische psychiatrie en biologisch gericht hersenonderzoek benadrukken een grote mate van determinatie van het menselijk gedrag. Kort gezegd: de biologie hanteert de scepter in het menselijk gedrag en de menselijke soort kan vanuit structuren en langdurige processen van de evolutie begrepen worden. Vergelijkingen van menselijk gedrag met dat van andere primaten komen uit deze setting voort.² In deze denkmodus is het ‘denkende subject’ – de ‘cartesiaanse mens’ – compleet verdwenen. De mens is in zekere zin speelbal van de natuur geworden, niet in grillige zin, maar naar determinerende krachten van de natuur die biologisch verankerd zijn. Hier wordt ‘Descartes’ op zijn kop gezet: de objectieve werkelijkheid bepaalt het menselijk subject. De bijbehorende linguïstische structuur, zoals Ramose die aangeeft, is dan met *object-verb-subject* te typeren. Het menselijk subject is er niet meer als onderwerper, maar als onderworpen!

Met deze totale omdraaiing zien we tegelijk een belangrijk aspect van westers (wetenschappelijk) denken terug, dat van finale oppositie. Onverenigbare tegenstellingen – dualistische opposities – geven overzicht en helderheid. Dergelijk inzicht en begrip werd door Descartes nagestreefd: *clair et distinct* – helder en (scherp) onderscheiden. Het dualisme tussen *denken* en *materie* (res cogitans versus res extensa) werd daarbij

1 Idem, p56. *Onderwerp-werkwoord-object linguïstische structuur*.

2 Zie bijvoorbeeld Frans de Waal, *De bonobo en de Tien Geboden. Moraal is ouder dan de mens*, Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam 2013.

voorondersteld. Nu zien we in de huidige discussies over de vrije wil van de mens in de kern dit dualisme terugkeren, maar dan qua dominantie andersom. Om het cartesiaans te zeggen: de ‘res extensa’ determineert de ‘res cogitans’.

Natuurlijk zijn er binnen de huidige brein- en evolutiediscussies allerlei grijsstinten tussen het ‘zwart’ en ‘wit’ van de extreme opvattingen te vinden. De optimistische visie op de mens – als heer en meester over de natuur en zichzelf – was al veel eerder door ervaringen van de Eerste en Tweede Wereldoorlog aangetast, maar het idee van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid blijft voor het merendeel van de mensen uitgangspunt voor de ethiek. Het verwijt aan het adres van de extreme deterministen ‘zo gooi je iedere ethiek overboord’ is begrijpelijk. Maar hoe dan wel het één – menselijke vrijheid/verantwoordelijkheid – en het ander – biologische bepaaldheid – met elkaar te rijmen?

In mijn visie geeft de benaderingswijze van Ramoses ubuntu-filosofie mogelijkheden om bedoelde dualistische patstelling te doorbreken. Juist de verbondenheid die hierin van de mens met zijn samenleving, met de natuur en de kosmos als centraal uitgangspunt wordt geponeerd kan een typisch dualistisch (‘cartesiaans afgestemd’) denken compenseren of corrigeren.

De ‘natuur’ is in ubuntu-optiek op en top in de mens en in de samenleving aanwezig, maar ook andersom, in de natuur is de mens en zijn samenleving en geschiedenis op en top aanwezig. De scheiding ‘cultuur – natuur’, dikwijls in discussies voorondersteld, is in het perspectief van ubuntu een valse scheiding. De natuur-op-zich bestaat helemaal niet, net zomin de cultuur-op-zich bestaat. In de discussies over milieu – bederven of beschermen – wordt dat geforceerde (dualistische) onderscheid steeds meer in zijn onhoudbaarheid duidelijk. In de onthutsende documentaire *Beerput Nederland* komt aan het licht hoe in Nederland decennialang milieucriminaliteit aan de orde van de dag is. Grote havengebieden zoals die in Rotterdam, Amsterdam en de Eemsmonding worden misbruikt om giftige afvalstoffen in open water te lozen.³ Waar milieuorganisaties met grondig onderzoek aantonen dat veel van aldaar gevestigde bedrijven elementaire regels voor veiligheid en volksgezondheid aan hun laars lappen, wordt dit door lokale, provinciale en landelijke overheden genegeerd of

3 *Beerput Nederland* werd op 04-12-2017 (20.25 uur) op NPO2 uitgezonden, een documentaire gemaakt door filmmaker-journalist Wilfried Koomen. Internet: 2doc.nl/documentaires/series/2doc/2017/december/beerput-nederland.html